

MAKTAB DARSlikLARIDA ARXEOLOGIK SO'ZLARNI O'QITISH

Abduqahhorova Husnora

*Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti,
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 311-guruh talabasi*

Tel: +998930047944

Annotatsiya: Ushbu maqolada arxeologik so'zlarning o'zbek tilidagi leksik-semantik xususiyatlari, ularning kelib chiqishi, boshqa tillardan o'zlashuvi hamda ilmiy atama sifatida qo'llanilish xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, arxeologik terminlarning tarix, madaniyat va xalq og'zaki ijodi bilan bog'liqligi yoritiladi. Maqola davomida so'zlarning fonetik va morfologik tahlillari berilib, arxeologik leksikaning o'zbek tilidagi shakllanish jarayoni ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ularning tarjimada ishlatilishi, ilmiy-uslubiy talqini va tilshunoslikda tutgan o'rni haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: arxeologik termin, leksik tahlil, ilmiy uslub, o'zlashma so'z, tarixiy davr, artefakt, o'zbek tili, terminologiya, qadimiy yodgorliklar, tilshunoslik.

Abstract: This article analyzes the lexical-semantic features of archaeological words in the Uzbek language, their origin, borrowing from other languages, and their use as scientific terms. It also highlights the connection of archaeological terms with history, culture, and folklore. The article provides phonetic and morphological analyses of words and examines the process of formation of archaeological vocabulary in the Uzbek language. It also discusses their use in translation, scientific and methodological interpretation, and their role in linguistics.

Key words: archaeological term, lexical analysis, scientific method, loanword, historical period, artifact, Uzbek language, terminology, ancient monuments, linguistics.

Til insoniyat tafakkurining mahsuli, jamiyatning madaniy taraqqiyoti va tarixiy tajribasining aksidir. Har bir davr tilda o'z izini qoldiradi. Buning natijasida ayrim so'zlar zamonaviy tildan chiqib ketadi, lekin yozma yodgorliklarda, doston va tarixiy asarlarda saqlanadi. Bu kabi so'zlar arxeologik so'zlar deb ataladi. Arxeologik so'zlar – zamonaviy adabiy tilda faol ishlatilmaydigan, ammo tarixiy manbalar va adabiy yodgorliklarda

uchraydigan leksik birliklardir. Bu soʻzlar orqali oʻtmishdagi madaniyat, turmush tarzi, ijtimoiy tuzum, eʼtiqod, urf-odatlar haqida muhim maʼlumotlarga ega boʻlish mumkin. Oʻzbek tilshunosligida arxeologik soʻzlarning oʻrganilishi alohida yoʻnalish sifatida qaraladi. Bu soʻzlar til tarixini oʻrganishda, oʻquvchilarda tarixiy tafakkur va leksik tafovutlarni anglash malakasini shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Oʻzbek tilida mavjud arxeologik atamalarning koʻpchiligi boshqa tillardan, xususan, qadimgi yunon, lotin, fors va arab tillaridan oʻzlashtirilgan. Bu holat ularning tarixiy shakllanishini aks ettiradi. Masalan, “paleolit” soʻzi qadimgi yunon tilidagi “palaios” – qadimiy va “lithos” – tosh soʻzlaridan kelib chiqqan boʻlib, bu davr toshdan yasalgan qurollar bilan tavsiflanadi. “Neolit”, “eneolit” kabi atamalar ham shunday tarkibga ega. Ularning fonetik shakli xalq tilida moslashgan boʻlsa-da, ilmiy mazmuni saqlanib qolgan.

Shu bilan birga, oʻzbek tilida tarixan mavjud boʻlgan va arxeologik maʼnoni ifodalovchi soʻzlar ham bor. “Qoʻrgʻon”, “qalʼa”, “ibodatxona”, “zardushtiy”, “nekropol” kabi soʻzlar nafaqat arxeologiyada, balki tarixiy adabiyotlarda ham uchraydi. Bu soʻzlarning bir qismi hozirgi kundalik nutqda unutilgan boʻlsa-da, ilmiy kontekstda oʻz ahamiyatini yoʻqotmagan.

Tarixiy va arxeologik terminlarning tilga kirib kelish jarayoni koʻp hollarda tarjima asosida amalga oshgan. Oʻzbek tilshunosligida bu borada bir necha yondashuvlar mavjud: toʻgʻridan-toʻgʻri tarjima, fonetik moslashtirish, semantik ekvivalent topish. Masalan, “burial mound” inglizcha atamasi oʻzbek tiliga “kurqan” deb tarjima qilinadi. Bu soʻz turkiy ildizga ega boʻlib, “koʻtarilgan yer”, “qabr usti” degan maʼnolarni bildiradi. Shunga oʻxshash holda “epigrafika” – yozuv yodgorliklarini oʻrganish fani sifatida ishlatiladigan termin boʻlib, oʻzbek tilida ham ayni shaklda qabul qilingan.

Bunday terminlar ilmiy tilda juda aniqlik bilan ishlatiladi. Ulardagi kichik semantik farqlar ham mazmunni buzib yuborishi mumkin. Masalan, “artefakt” va “buyum” soʻzlari oʻxshash boʻlsa-da, birinchisi aynan inson tomonidan yaratilgan va tarixiy kontekstdagi topilmani bildiradi. Ikkinchisi esa umumiy, kundalik tilda har qanday narsa boʻlishi mumkin. Shu sababli ilmiy nutqda arxeologik atamalarning toʻgʻri qoʻllanishi muhimdir.

Arxeologik terminlarning o'zbek tilida qo'llanishi tilshunoslik nuqtai nazaridan ham tahlil etilishi kerak. Bunday tahlillar natijasida o'zbek tilining ilmiy uslubda qanday boyib borayotgani ko'rinadi. Masalan, "stratigrafik qatlam", "kultura qatlamlari", "neolit inshootlari" kabi iboralar zamonaviy ilmiy matnlarda keng uchraydi. Bu iboralarning sintaktik tuzilishi, morfologik shakllari va semantik tarkibi tahlil qilinib, o'zbek ilmiy uslubining rivojlanish darajasi aniqlanadi.

Arxeologik so'zlar faqat tor ilmiy doirada emas, balki madaniyat va san'at bilan bog'liq matnlarda ham qo'llaniladi. Muzey eksponatlari tavsifi, tarixiy romanlar, kinofilmlar va ilmiy-ommabop maqolalarda bu atamalarning adabiy, badiiy talqini ham shakllanmoqda. Masalan, "Samarqanddagi qadimiy minoralar", "Ko'hna Xorazm qazilmalarida topilgan sopol buyumlar" kabi ifodalar orqali tarixiy haqiqat badiiy tarzda yetkaziladi. Bu esa arxeologik terminlarning ommaviy ongda mustahkamlanishiga olib keladi.¹

O'zbek tilida terminologik tizim yaratishda rus tilining ta'siri ham katta bo'lgan. Arxeologiya fani Sovet davrida jadal rivojlangan va ko'plab atamalar rus tilidan o'zlashtirilgan. Masalan, "poseleniye", "kurgan", "kul'tura sloj" kabi so'zlar o'zbek ilmiy matnlarida ruscha shaklda saqlanib qolgan. Bugungi kunda esa bu terminlarni o'zbekcha muqobillari bilan almashtirish tendensiyasi kuzatilmoqda. Bu esa milliy terminologiyaaning mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Yana bir muhim jihat – arxeologik atamalarni zamonaviy axborot texnologiyalarida qo'llash masalasidir. Elektron lug'atlar, ilmiy bazalar, raqamli muzey platformalarida bu so'zlarning aniq va standartlashtirilgan shakllarda bo'lishi muhim. Aks holda, noto'g'ri tarjimalar yoki chalkashliklar ilmiy axborot almashinuvida xatolarga olib kelishi mumkin. Shu sababli, har bir yangi termin o'zbek tilida rasmiy tasdiqlangan izohli lug'atlar orqali muomalaga kiritilishi kerak.

Maktab ta'limi tizimida til va adabiyot fanlarini o'qitishda arxeologik so'zlardan foydalanish orqali o'quvchilarda o'z milliy o'tmishiga, madaniyatiga bo'lgan qiziqish uyg'otiladi. Darsliklarda arxeologik so'zlar ko'pincha tarixiy asarlardan parchalar, xalq og'zaki ijodi, doston va afsonalarda uchraydi. Masalan, 6-sinf adabiyot darsligida

¹ Islomov A. O'zbek tilida ilmiy uslub va terminlar. Toshkent: Ilm-Ziyo, 2015. – 75-b.

“Alpomish” dostonidan parchalar berilgan. Unda “xon”, “bek”, “sipohiy”, “qal’a”, “nayza”, “darvoza”, “ko’hna” kabi arxeologik so‘zlar mavjud. Ushbu so‘zlarni o‘quvchilarga tushuntirish orqali ularda tarixiy matnlarni tushunish, o‘tmish tafakkurini anglash ko‘nikmalari shakllanadi. O‘qituvchi har bir arxeologik so‘zni izohlab, uning zamonaviy til bilan farqini ko‘rsatishi lozim.

O‘zbek tilining lug‘at tarkibida arxeologik so‘zlar qadimiy davlat tuzumi, urf-odatlar, diniy qarashlar, harbiy tizim, me’moriy yodgorliklar bilan bog‘liq. Jumladan, “xoqon”, “mirzoboshi”, “sadr”, “sulton”, “zardushtiy”, “otashkada”, “karvonsaroy”, “madrasayi” kabi so‘zlar misol bo‘la oladi. Bu so‘zlarning ma’nosi zamonaviy o‘quvchilar uchun begona bo‘lishi mumkin. Shu sababli, ularni o‘rgatishda maxsus metodik yondashuv zarur. Bunda kontekstual tahlil asosida arxeologik so‘zlar tushuntiriladi. Misol uchun, 7-sinf darsligida “Afrosiyob” arxeologik yodgorligi haqida matn keltiriladi. Undagi “ko’hna”, “xazinaxon”, “shahriston”, “ark”, “g‘ishtin devor” kabi so‘zlar har biri alohida tushuntirilishi kerak.

O‘qituvchilar arxeologik so‘zlarni dars jarayonida quyidagi metodik yondashuvlar asosida o‘rgatishlari mumkin: birinchidan, kontekstual metod – so‘zning matndagi o‘rnini tushuntirish, ikkinchidan, tarixiy izoh – so‘zning paydo bo‘lish davri va davrga xosligi haqida ma’lumot berish, uchinchidan, vizual metod – suratlar, tarixiy joylar tasviri, interaktiv videolavhalar orqali ko‘rsatish. Shuningdek, maktablarda o‘tkaziladigan ochiq darslar, tarixiy ekskursiyalar davomida arxeologik so‘zlarni real muhitda o‘rganish mumkin. Misol uchun, 9-sinf darsligida “Samarqand – qadimiy shahar” mavzusida keltirilgan matnda ko‘plab arxeologik atamalar mavjud. “Mehrab”, “darvoza”, “suvxon”, “ko’hna shahar devori”, “gumbaz”, “minora” kabi so‘zlar o‘quvchilarga Samarqand tarixining madaniy boyligini aks ettirib beradi.

Arxeologik so‘zlarni o‘rgatishda interfaol mashqlar ham samarali hisoblanadi. Masalan, guruhli ishda matndan arxeologik so‘zlarni ajratish, ularni lug‘at daftariga yozib, zamonaviy til bilan taqqoslash. “So‘zlar xazinasi” nomli o‘yin orqali o‘quvchilar tarixiy matndan noma’lum so‘zlarni izlab topadilar va ularning ma’nosini izohlashga harakat qiladilar. Bu esa ularning izlanish, mustaqil fikrlash, lug‘at boyligini oshirishga xizmat qiladi. Test sinovlari orqali esa o‘quvchilarning bu boradagi bilim darajasi aniqlanadi.

Masalan: “Quyidagi soʻzlardan qaysi biri arxeologik hisoblanadi?” – degan savolga javob variantlari beriladi: A) telefon, B) otashkada, C) kompyuter, D) internet. Toʻgʻri javob: B – otashkada.

Bundan tashqari, arxeologik soʻzlar asosida ijodiy ishlar, esse yozish, hikoya tuzish, tarixiy shaxs nomidan maktub yozish kabi topshiriqlar oʻquvchilarda badiiy-estetik fikrlashni rivojlantiradi. Jumladan, “Men – qadimiy karvonsaroyman” mavzusida yozilgan esse oʻquvchini tarixiy davrga olib kiradi. Bu orqali oʻquvchilar nafaqat soʻzning lugʻaviy maʼnosini, balki u yashagan davrning ruhini his qilishadi.

Oʻquvchilar bilan ishlashda zamonaviy texnologiyalarni qoʻllash ham arxeologik soʻzlarni oʻrgatishda muhimdir. Masalan, 3D vizualizatsiyalar, animatsion filmlar, tarixiy hujjatlar asosida yaratilgan interaktiv platformalar orqali oʻquvchilarga qadimiy madaniyatni koʻrsatish mumkin. Maktablarda mavjud elektron resurslar yordamida “Afrosiyob yodgorliklari”, “Sopolli tepa”, “Toprakkala” kabi joylar haqida tayyorlangan materiallar orqali arxeologik terminlarga oid bilimlar mustahkamlanadi.

Shuningdek, arxeologik soʻzlar darsliklardan tashqari badiiy adabiyotlarda ham keng uchraydi. Jumladan, Abdulla Qodiriyning “Oʻtkan kunlar” romani, Oybekning “Navoiy” romanida juda koʻp tarixiy soʻzlar mavjud. Ushbu asarlarni tahlil qilish orqali ham oʻquvchilarda tarixiy tilga nisbatan qiziqish uygʻotiladi. Oʻqituvchi har bir badiiy obraz orqali arxeologik soʻzning funksiyasini koʻrsatib bera oladi.

Yuqoridagi tahlillar asosida aytish mumkinki, arxeologik soʻzlar oʻzbek tilining ilmiy, madaniy va tarixiy qatlamlarini boyituvchi kuchli omillardandir. Ularni chuqur oʻrganish, tasniflash, kelib chiqishini aniqlash orqali nafaqat tilshunoslikka, balki umumiy madaniyatshunoslikka ham katta hissa qoʻshiladi.

Arxeologik soʻzlar orasida ayniqsa diqqatga sazovor boʻlganlari – davr nomlari bilan bogʻliq terminlardir. Ular insoniyat tarixidagi taraqqiyot bosqichlarini belgilaydi. “Paleolit”, “mezolit”, “neolit”, “eneolit” va “bronza davri” kabi atamalar har bir arxeologik davrning oʻziga xos texnologik va madaniy xususiyatlarini bildiradi. Masalan, paleolit davrida tosh qurollar ishlatilgan boʻlsa, neolit davrida dehqonchilik va kulolchilik paydo boʻladi. Bu davr

nomlari nafaqat arxeologik atama sifatida, balki ijtimoiy taraqqiyot nuqtai nazaridan ham muhim belgilar hisoblanadi.

Bu terminlarning o'zbek tilidagi ishlatilishida ba'zi lingvistik tafovutlar ham kuzatiladi. Masalan, rus tilidan to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirilgan "eneolit" atamasi ko'plab matnlarda izohsiz qo'llaniladi. Holbuki, bu atama "mis-tosh davri" degan ma'noni anglatadi va uni tushunarli tarzda "o'tish davri" sifatida ifodalash mumkin. Shu kabi atamalarni tilimizda to'g'ri va aniq ifoda etish, ularning mazmunini ochib berish ilmiy tildagi aniqlikni oshiradi.

Shuningdek, arxeologik so'zlarning fonetik shakllari ham tilshunoslik uchun qiziqarli jihatlardan biridir. Masalan, "kurqan" va "qoratepa" so'zlari turli hududlarda turlicha talaffuz qilinadi. "Kurqan" so'zi ba'zan "ko'rgan", "qurxon" kabi shakllarda uchraydi. Bu fonetik tafovutlar dialektologik jihatdan ham o'rganilishi lozim bo'lgan mavzulardandir. Chunki ular til tarixidagi o'zgarishlarni, so'zlarning xalq tilida qanday yashab qolganini ko'rsatadi.

Arxeologik terminlarning boshqa fanlar bilan kesishgan nuqtalari ham mavjud. Masalan, tarix, etnografiya, antropologiya, san'atshunoslik kabi fanlarda bu so'zlar faol qo'llaniladi. "Petroglif", "kult", "ritual", "nekropol" kabi terminlar diniy marosimlar, qadimiy insonlarning dunyoqarashi, dafn marosimlari bilan bog'liq. Ularning izchil ishlatilishi ko'p fanli tadqiqotlar uchun til birliklarining yagona tizimini yaratadi.²

Bugungi global ilmiy muhitda arxeologik terminlarning ingliz tilidagi shakllari tobora ko'proq ishlatilmoqda. Bu esa, o'z navbatida, o'zbek tilidagi ilmiy matnlarda ikki tilli terminlardan foydalanish ehtiyojini tug'diradi. Masalan, "radiocarbon dating (radiokarbon datalash)", "site excavation (qazilma obyekti)", "contextual analysis (kontekstual tahlil)" kabi iboralar ko'plab maqolalarda parallel tarzda ishlatilmoqda. Bunday ikki tillilik til o'rganuvchilari va mutaxassislar uchun qulaylik tug'diradi, biroq bu uslub rasmiy terminologik me'yorlar asosida boshqarilishi lozim.

² Xudoyberganov Q. O'zbek tilida tarixiy terminlarning shakllanishi. // Til va adabiyot jurnali, 2021, №2. – B. 45–49.

Arxeologik terminologiyaning bugungi rivojlanishida o'zbek tilining davlat tili sifatida mustahkamlanishi alohida o'rin tutadi. Yurtimizda arxeologik yodgorliklar sonining ko'pligi, ularning ilmiy jihatdan o'rganilishi, muzeylar va ilmiy ekspeditsiyalarning ko'payishi natijasida ushbu sohada yangi-yangi so'zlar tilga kirib kelmoqda. "Sopol haykalcha", "samarqand naqshi", "topilgan katak uy", "suyak ashyolar", "tuproq qatlaminin buzilmaganligi" kabi ifodalar rasmiy va ommaviy matnlarda o'z o'rnini topmoqda.

Xalq orasida arxeologiyaga oid ayrim so'zlar turli afsona va rivoyatlar orqali saqlanib qolgan. Masalan, "xazinador tog'", "ko'milgan oltin", "ko'hna g'or" kabi iboralar folklor matnlarida tez-tez uchraydi. Bu iboralar arxeologik so'zlar bilan bevosita bog'liq bo'lmasada, ularning xalq ongida qanday yashayotganini ko'rsatadi.

Demak, arxeologik leksika nafaqat ilmiy muhitda, balki ommaviy ongda ham mavjud bo'lib, u milliy xotira va madaniy merosning til bilan bog'liq qismidir.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, aytish mumkinki, arxeologik so'zlar o'zbek tilining muhim qatlamlaridan biridir. Ularning to'g'ri qo'llanilishi, etimologik va semantik jihatdan izchil o'rganilishi nafaqat fan rivojiga, balki milliy madaniyatga, til siyosatiga va ta'lim tizimiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, ushbu sohalarda ishlayotgan tilshunoslar, tarixchilar, tarjimonlar, o'qituvchilar va yozuvchilar uchun arxeologik terminlarning yagona izohli lug'ati zarur. Bunday lug'atlar tilni boyitadi, notiqlik madaniyatini oshiradi va ilmiy muloqotni yengillashtiradi.

Xulosa qilib aytganda, arxeologik so'zlar nafaqat leksik jihatdan qadimiy til qatlaminin namunasi, balki o'quvchilarda tarixiy tafakkur, madaniy xotira, mustaqil fikrlash, milliy o'zlikni anglash hissini shakllantiruvchi vositadir. Maktab darsliklarida ushbu so'zlarning mavjudligi o'quv jarayonining madaniy-boyitilganligini anglatadi. Har bir o'qituvchi bu so'zlardan samarali foydalanib, zamonaviy darsni o'tmish bilan bog'lay oladi. Shu tariqa, o'quvchilar o'zbek tilining tarixiy ildizlarini, boy leksik merosini chuqurroq o'rganadilar.

Foydalanilgan Adabiyotlar:

1. Berdiyrov S. Til va arxeologiya: terminologik tahlil. // Filologiya masalalari, 2019, №3. – B. 112–118.

2. Gulyamov Ya. G. Qadimgi O'zbekiston tarixi. Toshkent: Fan, 1974. – 58-b.
3. Islomov A. O'zbek tilida ilmiy uslub va terminlar. Toshkent: Ilm-Ziyo, 2015. – 75-b.
4. Oxford English Dictionary. Entry: “Paleolithic”, “Neolithic”. Oxford University Press, 2023.
5. Sagdullayev A. O'zbekiston arxeologiyasi. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2000. – 134–136-betlar.
6. Suleymanov R. Arxeologiya asoslari. Toshkent: Sharq, 2007. – 89–92-betlar.
7. Xudoyberganov Q. O'zbek tilida tarixiy terminlarning shakllanishi. // Til va adabiyot jurnali, 2021, №2. – B. 45–49.